

Inleiding: Apocalyptiek. De wereld staat op zijn kop, maar de redding is nabij

Bob de Graaff

Inleiding

Apocalyptische verhalen zijn *Drob-* en *Frohbotschaft* tegelijk. Ze beloven een eindtijd, waarin de ware gelovigen verlossing en heil staat te wachten en alle anderen, zowel ongelovigen als gematigden, de verdoemenis.¹ Deze verhalen appelleren aan mensen die zich, om wat voor reden dan ook (geloofsvervolging, economische uitbuiting, bedreiging door andere etniciteiten, et cetera) verdrukt voelen. Juist wanneer hun nood het hoogste is, is de redding nabij, zo beloven apocalyptische verhalen hun.

Apocalyptische, millenaristische of chiliastische gedachten,² verhalen en daden zijn van alle tijden, plaatsen en religies. Zelfs in de vorm van ideologieën, ook wel aangemerkt als politieke religies, kunnen zij gedijen. De eindtijd, zo luidt de apocalyptische belofte, zal uiteindelijk tot een betere wereld leiden, of die nu het nieuwe Jeruzalem heet of het Duizendjarige Rijk. In veel apocalyptische verwachtingen gaat aan deze betere wereld nog een finaal gevecht vooraf tussen de krachten van goed en kwaad. Hierbij vertegenwoordigen de ware gelovigen en hun beschermers het ‘goede’, terwijl de ongelovigen en de ‘lauwen’, die niet kunnen kiezen tussen beide, als representanten van het ‘kwade’ gelden. In religieuze varianten gaat de strijd vaak tussen God en zijn heerscharen versus de Antichrist of de duivel met zijn helpers. In gesecculariseerde varianten kunnen de krachten van het kwaad zich bijvoorbeeld voordoen als de bourgeoisie, die uiteindelijk de dictatuur van het proletariaat zal moeten ondergaan, of de Joden, die samen met hun plutocratische helpers geëlimineerd moeten worden om een Arisch heilsrijk mogelijk te maken.

¹ M.N. Ebert en R. Zwick, ‘Enthüllt/verhüllt. Zur Einleitung’ in: idem ed., *Jüngste Tage. Die Gegenwart der Apokalypstik* (Freiburg im Breisgau 1999) 20-21; J. Newton, *Revelation Reclaimed. The Use and Misuse of the Apocalypse* (Milton Keynes 2009) 20; E. Hoffer, *The True Believer. Thoughts on the Nature of Mass Movements* (New York, NY 2002) 11.

² Millenarisme en chiasmie verwijzen naar een duizendjarig vredesrijk aan het einde der tijden.

Zo'n eindstrijd is niet alleen nodig om het heilsrijk naderbij te brengen, maar biedt ook een theater voor de wrekende gerechtigheid. Wanneer het apocalyptische denken zich niet louter beperkt tot het domein van ideeën en religie, maar ook een rol gaat spelen in de maatschappelijke actualiteit, heeft het een subversief karakter. Het probeert de bestaande machts- en gezagsverhoudingen om te draaien: de onderdrukte wordt heerser en de heerser wordt onderdrukt en vervolgd. Juist het wij-zij-denken dat eigen is aan apocalyptisch denken leidt in zijn extreme doorvoering tot geweldsaanwending tegen de anderen.

Zij die niet in de apocalyps geloven zijn vaak verbijsterd door het denken en doen van hen die wel geloven. Zij begrijpen niets van de monomane zingevingdrang, van de bezetenheid van een idee en van de intensiteit van de fanatieke gelovigen. Zij hebben het gevoel dat de apocalyptici op een andere golflengte zitten en niet te bereiken zijn. Zo ontstaat er een dynamiek die kan uitmonden in wederzijdse moordpartijen. Apocalyptici zien de vijandigheid van hun tegenstanders als een bewijs dat de eindstrijd nabij is, een fenomeen dat in de literatuur over apocalyptische bewegingen ook wel wordt aangeduid als *self-fulfilling paranoia*.³ Niet-apocalyptici zien in de onmogelijkheid om apocalyptici van hun redelijkheid te overtuigen een legitimering voor extreem geweldgebruik van hun kant, leidend tot de totale uitschakeling van de apocalyptici. Dit leidde bijvoorbeeld in de zestiende eeuw, nadat Wederdopers in Münster hun apocalyptische fantasie van een Godsrrijk op aarde werkelijkheid hadden proberen te maken, tot massale vervolging van deze geloofsgroep, en in de twintigste eeuw tot het idee dat het nationaalsocialisme slechts beantwoord kon worden met een totale militaire overwinning door de geallieerden.

Apocalyptisch gedachtegoed hoeft echter lang niet altijd tot geweldgebruik te leiden. In grote lijnen zijn er op het spectrum van gewelddoos naar gewelddadig vier varianten van de apocalyps te onderscheiden.

Een eerste groep apocalyptici, die je de deterministen zou kunnen noemen, meent dat God over het geschiedverloop beschikt en dat het niet aan mensen is om het oordeel van God of het tempo van het geschiedverloop te beïnvloeden. Eens zal het heilsrijk komen, dat staat voor de deterministen vast. Maar in de religieuze variant zal dit geschieden buiten de historische plaats en tijd. In de seculiere variant (bijvoorbeeld het marxistisch communisme) zal dit aan het eind van de historische tijd zijn, nadat eerst

³ M. Barkun, *Disaster and the Millenium* (New Haven, CT 1974) 151-152.

wetmatig andere historische stadia zijn doorlopen. Individuen die tot deze groep behoren kunnen zowel midden in de samenleving staan als zich daaruit terugtrekken. Een tweede groep hoopt door goede daden de komst van de heilstijd te bespoedigen. Als reformisten profiteren zij bovendien zelf reeds van de door hen teweeggebrachte verbetering der omstandigheden. In de seculiere versie zou je de sociaaldemocraten hieronder kunnen rekenen. Een derde groep, de kolonisten, acht het onmogelijk tegen de stroom van onderdrukking of kwade invloeden op te roeien. Maar zij willen de zaak niet volledig op hun beloop laten en trekken zich met gelijkgezinden terug uit de samenleving om in een minimaatschappij (bijvoorbeeld een kolonie als van Frederik van Eeden⁴ of een klooster) de heilstoestand zo dicht mogelijk te benaderen. Slechts de vierde groep, die men zou kunnen typeren als de fanatici, meent dat hier en nu te vuur en te zwaard de komst van het heilsrijk moet worden bevorderd ten koste van ongelovigen en gematigden. Wanneer apocalyptische fanatici aan de macht komen is hun heerschappij totalitair, omdat uitsluitend de heersers en hun aanhang het ware geloof hebben en zij niet tolereren dat andere opvattingen de verwezenlijking van het heil in de weg staan. In het vervolg van deze bijdrage ligt het accent op deze laatste groep.

Ideeën die tot actie leiden

Kern van het apocalyptisch denken is de opvatting dat ideeën mensen in beweging brengen en dat de wereld maakbaar is en gevormd kan worden overeenkomstig de ideeën van de apocalyptici.⁵ De ideeën van apocalyptici zijn onderdeel van religies en ideologieën, dat wil zeggen zingevingssystemen die een gemeenschap een interpretatie bieden van de bestaande situatie. Zij

⁴ Frederik van Eeden stichtte in 1898 de leefgemeenschap Walden in Bussum, een soort commune, die gebaseerd was op gemeenschappelijk grondbezit.

⁵ P.L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (New York, NY 1990) 87; T. Eagleton, *Holy Terror* (Oxford 2005) 12; G. Hole, *Fanatisme. Der Drang zum Extrem und seine psychischen Wurzeln* (Giessen 2004) 42 en 246; J.W. Jones, *Blood That Cries Out from the Earth. The Psychology of Religious Terrorism* (Oxford 2008) 37-39, 122-123 en 136-140; R. Landes, 'Millenarism and the Dynamics of Apocalyptic Time' in: K.G.C. Newport en C. Gribben ed., *Expecting the End. Millennialism in Social and Historical Context*, (Waco, TX 2006), 2; G. Niemeyer, *Between Nothingness and Paradise* (Baton Rouge, LA 1971) vii-viii en 3.

bepalen ook de ‘stootrichting’, omdat zij concreet handelen legitimeren. Dat kan zijn ter handhaving van de status quo, maar juist ook ter verandering daarvan.⁶

Sociaaleconomische omstandigheden blijken geen goede verklaringsgrond voor apocalyptiek. Apocalyptische bewegingen doen zich voor onder alle mogelijke economische verhoudingen en de aanhang van een apocalyptische beweging blijkt vaak min of meer een doorsnee te zijn van de sociaaleconomische gelaagdheid van een samenleving.⁷

Gemeenschappelijk aan apocalyptische bewegingen is een crisisbesef, waarbij moet worden benadrukt dat het gaat om een crisis in de ogen van de apocalyptici, die zich vervreemd voelen van de omringende samenleving. Zij hebben het idee dat de wereld op zijn kop staat en dat tot dan toe aanvaarde interpretaties, verklaringen en actiepatronen niet langer voldoen.⁸ De apocalyptische ideeën dienen om deze ervaring van cognitieve dissonantie teniet te doen.⁹ Dit gevoel van een gebroken wereld bestond steeds zowel bij de apocalyptische vertellers en leiders als bij hun publiek, of het nu ging om het Grote Schisma (1378-1414), toen rivaliserende pausen elkaar excommuniceerden, de val van Constantinopel (1453), de Hervorming, de Boerenopstanden (1524-1525), de verschijning van de Turken voor Wenen (1529), de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), de nederlaag van Duitsland in november 1918 aan het eind van de Eerste Wereldoorlog of de ommekeer

⁶ T. Eagleton, *Ideology. An Introduction* (Londen/New York, NY 2007) 1-2; A.J. Maier, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (Princeton, NJ/Oxford 2002) 34.

⁷ W.A. Meeks, ‘Social Functions of Apocalyptic Language in Pauline Christianity’ in: D. Hellholm ed., *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East* (Tübingen 1983) 687-705: 701-702; G. Himmelfarb, *The Roads to Modernity. The British, French and American Enlightenment* (New York, NY 2004) 4-5 en 20-21; Th. Schirrmacher, *Hitlers Kriegsreligion. Die Verankerung der Weltanschauung Hitlers in seiner religiösen Begrifflichkeit und seinem Gottesbild. I* (Bonn 2007) 73-74 en 462-463; L. Richardson, *What Terrorists Want. Understanding the Terrorist Threat* (Londen 2006) 67-68 en 81.

⁸ Barkun, *Disaster*, 36-40, 49, 84 en 199; A.Y. Collins, *Crisis & Catharsis. The Power of the Apocalypse* (Philadelphia, PA 1984) 101 en 165; A.Y. Collins, ‘Persecution and Vengeance in the Book of Revelation’ in: D. Hellholm ed., *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East* (Tübingen 1983) 729; S.D. O’Leary, *Arguing the Apocalypse. A Theory of Millennial Rhetoric* (New Haven, CT/Oxford 1998) 9-12.

⁹ Meeks, ‘Social Functions’, 688 en 701-702; M. Juergensmeyer, ‘The logic of Religious Violence’, *Journal of Strategic Studies* 10 (1987) 172-189: 173.

van een internationaal vooraanstaande positie van de moslimwereld naar een achterblijvende.

Omdat de apocalyptische beweging vaak kritiek impliceert op vigerende gezaghebbers komen haar vertellers en leidsmannen geregeld uit de maatschappelijke zijlijn: dissidente monniken, lekenpredikers, *philosophes* en intelligentsia. Vaak zijn zij buitenstaanders, die na een ‘eureka’-moment of openbaring plotseling inzien hoe zij taal moeten geven aan, wat zij zien als, de noden van de tijd en de oplossing daarvoor. Dit was het geval met Rousseau tijdens de zogeheten Verlichting van Vincennes of bij Hitler in 1918 tijdens zijn moment van verblinding in het Kriegslazarett in Pasewalk. Hun optreden wordt vaak versterkt door de komst van nieuwe communicatievormen, zoals boeken, pamfletten, romans, cassettebandjes of sociale media. De leidsmannen zien hierin een middel om de communicatiemacht van de heersende elite te doorbreken en zich rechtstreeks tot hun volgelingen te richten en hen aan te sporen van deze media gebruik te maken. Zowel ten tijde van de Hervorming als bij de politieke islam bepleitten de apocalyptische voorgangers bovendien de rechtstreekse toegang van de gelovige tot de heilige tekst (*sola Scriptura*), daarmee de gevestigde geestelijk leiders aan de kant schuivend.¹⁰

Tien narratieve elementen

Natuurlijk hebben apocalyptici steeds geprobeerd een verhaal te vinden dat in hun ogen een passend antwoord zou zijn op de noden van hun tijd. Niettemin leert bestudering van de narratieven van apocalyptici die naar geweld neigen naar een tiental elementen die telkens opnieuw in hun verhaal opduikt, zij het aangepast aan de eisen van de tijd.¹¹

¹⁰ F.J. Baumgartner, *Longing for the End. A History of Millennialism in Western Civilization* (New York, NY 1999) 85; N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium* (Oxford/New York, NY 1970) 85 en 248; M. Walzer, *The Revolution of the Saints. A Study in the Origins of Radical Politics* (Londen 1966); Th. Molnar, *Kampf und Untergang der Intellektuellen* (München 1966) 17-18.

¹¹ Vgl. J.M. Balkin, *Cultural Software. A Theory of Ideology* (New Haven, CT/Londen 1988) xi en 8; M. Barkun, *Religion and the Racist Right. The Origins of the Christian Identity Movement* (Chapel Hill, NC 1994) 110; D. Cook, *Studies in Muslim Apocalyptic* (Princeton, NJ 2002) 49; M. Jackson, *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity* (Copenhagen 2006) 22-23; Niemeyer, *Nothingness*, 4-5.

Ten eerste is dit de wens om de komst van de heilstijd op aarde te bespoedigen en realiseren, en om deze als eindstadium van de historische tijd te beschouwen. Ten tweede is deze heilsverwachting gebaseerd op een obsessie met en een monomaan doordrijven van één centrale waarheid, of die nu betrekking heeft op Gods wil, een natie, een klasse, een ras of iets anders. Ten derde manifesteert de heilsverwachting zich vanuit een crisisbesef, dat noopt een situatie van onheil zo spoedig mogelijk te vervangen door een heilstoestand. Een belangrijk onderdeel van een narratieve vertelling is dus het neerzetten van het *injustice frame*. Ten vierde leeft bij apocalyptici vaak het idee dat zij vernederd zijn en dat zij moeten overgaan tot *counter-humiliation* van hun onderdrukkers.¹² De eersten zullen de laatsten zijn en omgekeerd. Apocalyptici verknukelen zich over het lot dat de voormalige ongelovigen en onderdrukkers zullen ondergaan: zij zullen voor eeuwig branden in de hel.¹³ Dit leedvermaak sterkt het idee dat in de zoektocht naar gerechtigheid een totale afbraak geoorloofd is: *fiat iustitia, pereat mundus* (terwijl gerechtigheid plaatsvindt, gaat de wereld ten onder). Het draait dus steeds om de opeenvolging van gevoelde vernedering, ongeduld met de bestaande situatie, een roep om gerechtigheid en ten slotte: vergelding. Apocalyptici willen beginnen met een schone lei. De ideeën over hoe die nieuwe wereld eruit zal zien, zijn over het algemeen vager dan het besef wat er mis is met de bestaande. Ten vijfde is er een sterk groepsbesef, dat zich vertaalt in een wij-zij-tegenstelling of -vijandbeeld, gebaseerd op de antithese uitverkorenen/goeden versus verdoemden/kwaden. In de zesde plaats hebben de uitverkorenen een eigen moraliteit, die soms een antinomisch karakter krijgt: voor hen gelden de bestaande wetten en gewoonten niet. In dit verband past de heilige anarchie die men soms aantreft bij apocalyptische gemeenschappen, zoals apocalyptici die de vrije liefde bedrijven of naakt lopen. Onderdeel hiervan is, in de zevende plaats, de legitimering van geweldgebruik: het heil heiligt de middelen. Ten achtste is er de wil de wereld nieuw te maken (*renovatio mundi*). Daarvoor is vaak een *tabula rasa* nodig, zodat de geweldsaanwending soms een nihilistisch karakter krijgt. In de negende plaats wordt elke vorm van representatie gezien als een inbreuk op de directe

¹² Ch.B. Strozier, D.M. Terman en J.W. Jonesed., *The Fundamentalist Mindset. Psychological Perspectives on Religion, Violence, and History* (Oxford 2010) 145-146; C.N. DeWall, J.M. Twenge, S.A. Gitter en R.F. Baumeister, 'It's the Thought That Counts: The Role of Hostile Cognition in Shaping Aggressive Responses to Social Exclusion', *Journal of Personality and Social Psychology* 96.1 (2009) 45-59: 57.

¹³ Eagleton, *Terror*, 111 en 113.

relatie tussen de ware gelovige en de absolute waarheid. Daardoor kunnen apocalyptische bewegingen overgaan tot een beeldenstorm of het tegengaan van kunstuitingen. Het tiende element is de behoefte aan een totalitaire heerschappij, waarbij niet getwijfeld wordt aan het heil en de soeverein niet alleen heerst over de burgers *an sich*, maar ook over hun zielen en gedachten. Een niet noodzakelijk, maar vaak terugkerend element in apocalyptische verhalen zijn ten slotte tekens, die de heilstijd aankondigen en de apocalyptische boodschap bekrachtigen.

De combinatie van constante apocalyptische verhaalelementen en aanpassing aan de noden van hun tijd heeft de apocalyps het predicaat ‘flexibele mythe’ opgeleverd.¹⁴ In deze inleiding kunnen slechts enkele manifestaties van deze ‘flexibele mythe’ door de eeuwen heen worden aangestipt.

Christelijke Apocalyps

Een van de meest succesvolle apocalyptische vertellingen is het Bijbelboek Openbaring, dat dateert uit het eind van de eerste eeuw na Christus. Daarin treft men alle elementen van een klassiek apocalyptisch verhaal aan, zoals de wrekende gerechtigheid, waardoor een scheiding zal plaatsvinden tussen de ware gelovigen enerzijds en de ongelovigen en ‘lauwen’ anderzijds, zodat de eersten de laatsten zullen worden en de laatsten de eersten. Openbaring liet in het midden of God verantwoordelijk zou zijn voor de eindstrijd en eindtijd of dat hier ook een taak voor de gelovigen lag.¹⁵ Het boek bleek door de eeuwen heen een grote aantrekkingskracht uit te oefenen op degenen die zich verdrukt voelden. Zo schreef D.H. Lawrence, die zelf enorm gefascineerd was door Openbaring, dat dit deel van de Bijbel in de negentiende eeuw meer aantrekkingskracht uitoefende op de mijnwerkers van de noordelijke Midlands dan enig ander, juist door de garantie dat de underdogs ooit van plaats zouden ruilen met de *top dogs*.¹⁶

¹⁴ V. Fortunati, ‘The Metamorphosis of the Apocalyptic Myth: From Utopia to Science Fiction’ in: K. Kumar en S. Bann ed., *Utopias and the Millennium* (Londen 1993) 81-89: 83.

¹⁵ Eagleton, *Ideology*, xxii; K.H. Kroon, *Openbaring. Verklaring van een bijbelgedeelte* (Kampen 1999) 15, 26, 28, 36 en 41.

¹⁶ D.H. Lawrence, *Apocalypse and the Writings on Revelation* (Londen 1995) 62-63.

Nadat in de vierde eeuw het christendom de staatsgodsdienst was geworden in het Romeinse Rijk, benadrukte de rooms-katholieke kerk het allegorische karakter van Openbaring en probeerde subversieve interpretaties ervan tegen te gaan. In de late Middeleeuwen lukte dit echter niet altijd. Aan het eind van de twaalfde eeuw kwam de cisterciënzer monnik Joachim van Fiore met een indeling van drie historische tijden, waarbij het laatste tijdperk de eindtijd zou zijn in de traditie van Openbaring. Deze fase zou worden voorafgegaan door de komst van de Antichrist, met wie de strijd moest worden aangeboden. Daarna zou de ‘verrotte’ katholieke kerk plaats moeten maken voor een nieuwe orde en nieuwe leiders en gelovigen, ofwel de mensen waarop apocalyptische zieners steeds hun hoop hebben gericht. Met deze voorstelling van zaken werd Joachim van Fiore ‘de belangrijkste apocalyptische auteur van de Middeleeuwen’.¹⁷

In de volgende eeuwen deden zich in Europa diverse apocalyptische fenomenen voor. Zo predikte de dissidente Broeder Arnold in Zwaben dat Christus in het jaar 1260 op aarde zou komen om de paus (de werkelijke Antichrist volgens Broeder Arnold) en de kerkelijke hiërarchie te berechten en hun aardse rijkdommen af te nemen ten behoeve van de armen, die zijns inziens de ware christenen waren. Volgens Broeder Arnold zou keizer Frederik II het nieuwe tijdperk inluiden. Deze overleed weliswaar in 1250, maar de verwachting dat hij zou terugkeren op aarde leefde voort tot in de zestiende eeuw. Dit geloof leverde in 1284 in Neuss bij Keulen bijvoorbeeld een pseudo-Fredrik op, die uiteindelijk op de brandstapel eindigde.

Rond 1300 stichtte Fra Dolcino van Novara met zijn lekenbeweging van Apostolische Broeders een commune in de Alpen. Hij en zijn volgelingen voerden ook daadwerkelijk strijd tegen katholieke troepen. Na verschillende gevechten verloren zij in 1307 de slag bij Monte Rebello. De Apostolische Broeders die niet in de slag waren omgekomen, wachtte een afschuwelijke marteldood. Vanaf begin vijftiende eeuw voerden de Taborieten, geradicaliseerde Hussieten, vanuit Zuid-Bohemen menige slag tegen zowel wereldlijke als kerkelijke autoriteiten in hun omgeving, vanuit het idee dat zij de ware gelovigen waren en dat zij in 1420 als enige de eindtijd de eindtijd zouden mogen meemaken. Het zou tot 1452 duren voordat de laatste Taborieten werden verslagen. Vanaf medio 1495 heerste de dominicaner monnik Savonarola over Florence in een vorm van apocalyptische theocratie.

¹⁷ J. Le Goff, *De cultuur van Middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987) 240. Zie ook B. McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages* (New York, NY 1998) 126, 129 en 158.

In 1498 had een groot deel van de bevolking echter genoeg van hem en ook hij eindigde op de brandstapel.

De Hervorming leek olie op het apocalyptische vuur en leidde aan het begin van de zestiende eeuw tot enkele van de meest bekende apocalyptische bewegingen. In 1525 vestigde Thomas Müntzer in Mühlhausen een theocratie. Hij was uit op uitroeiing van de ongelovigen en kwam aan het hoofd te staan van een boerenopstand. In het kielzog daarvan werden diverse kloosters vernietigd, totdat het achtduizend man sterke leger van Müntzer in de pan werd gehakt bij de slag van Frankenhausen. Nog geen tien jaar later, in 1534, grepen de Wederdopers de macht in Münster, waar zij verwachtten dat het nieuwe Jeruzalem zou aanbreken. Na anderhalf jaar wist de bisschop van Keulen de stad in te nemen en volgde voor de overwonnenen een marteldood. Aan de Lambertikerk in Münster zijn nog de kooien te zien waarin de leiders werden opgehangen. Uiteindelijk zouden in de Lage Landen tweeduizend Wederdopers om het leven worden gebracht.

Ook Engeland beleefde zijn apocalyptische verwachtingen met de heerschappij van Cromwell en de vergeefse pogingen tot een machtsgreep van de Fifth Monarchists, die het eindrijk in 1666 verwachtten. Met de beweging van de Camisards, profetische Hugenenoten in de Cevennen die aan het begin van de achttiende eeuw een guerrillastrijd tegen de katholieke autoriteiten voerden, kwam er een voorlopig einde aan de gewelddadige christelijke apocalyptiek in Europa.

In Amerika daarentegen tierde de christelijke apocalyptiek de afgelopen eeuwen welig, tot op de dag van vandaag. Apocalyptische romans staan er bovenaan de bestsellerslijst, bijvoorbeeld van de evangelist Hall Lindsey, die grote successen boekte met titels als *The Late Great Planet Earth* (1970), *Apocalypse Code* (1977), *The Rapture* (1983) en *The Final Battle* (1995). Aanvankelijk vertegenwoordigde de Sovjet-Unie hierin de Antichrist, tegenwoordig wordt deze rol toegedicht aan de islam. Vooral de zogeheten Christian Identity-beweging is sterk onder rechtse, christelijke milities, die zich met wapens prepareren op een eindstrijd waarin zij samen met God zullen zegevieren.

De ideologische apocalyps

De Verlichtingsfilosofen keerden zich in de achttiende eeuw tegen het christelijk fanatisme, dat in de voorafgaande eeuwen tot zulke ernstige

geweldsuitbarstingen had geleid. Tegelijk creëerde een Verlichtingsfilosoof als Jean-Jacques Rousseau een nieuwe apocalyptische verwachting met zijn idee dat de mens van nature goed was en dat, als de instituties terzijde zouden worden geschoven, deze goedheid zich in alle glorie zou kunnen manifesteren. Er ontstond zo iets als een dwang om vrij te zijn, een voorafschaduw van de totalitaire heilsstaat, het einddoel van alle naar geweldgebruik neigende apocalyptici. Een eerste proeve daarvan vormde de Terreur van de Franse Revolutie in de jaren 1793-1794 onder het bewind van Robespierre en Saint-Just.

Negentiende-eeuwse filosofen kwamen geregeld met een drie-fasenleer, die in dat opzicht leek op het eerdere gedachtegoed van Joachim van Fiore. Het derde stadium was steeds een heilsstadium. Bij Marx had de mens nog weinig invloed op het bereiken van het heilsstadium, maar bij Lenin maakte Marx' determinisme plaats voor voluntarisme, de wil om met geweld het heil naderbij te brengen. Een voorhoede van gedisciplineerde mensen zou volgens Lenin een revolutie teweeg kunnen brengen in een land dat daar 'objectief' nog niet rijp voor was. Lenin liet zich daarbij inspireren door de apocalyptische roman *Wat te doen*, die Nikolaj Tsjernysjevski in 1862-1863 in gevangenschap schreef.¹⁸

Onder de nationaalsocialisten waren Adolf Hitler en Joseph Goebbels de belangrijkste apocalyptici. Hitler geloofde sterk in een Voorzienigheid (een goddelijk optreden in de geschiedenis) die het beste voor had met het Duitse volk in zijn kosmische strijd tegen de Joden, die voor hem de Antichrist waren. In weerwil van zijn associatie met het Duizendjarig Rijk was Hitler niet zozeer gebrand op een heilstoestand, maar op een heilsproces: eeuwige strijd. Het accent was verlegd van de eindtijd naar de eindstrijd. In zekere zin waren anarchisten Hitler hierin al voorgegaan. Zij hadden moeite de blauwdruk voor een door hen voorgestane samenleving te presenteren en legden steeds meer de nadruk op het idee dat de wereld eerst moest worden vernietigd om haar daarna beter te herscheppen. Zo kwam het accent te liggen op terroristische aanslagen. Tegelijk zag een deel van het Duitse volk, aangemoedigd door Goebbels, Hitler als een nieuwe Messias, die een eind moest maken aan de

¹⁸ In Engelse vertaling: N. Chernyshevsky, *What is to be done?*, (Ithaca, NY/Londen 1989). Zie ook W.F. Woehrlin, *Chernyshevskii. The Man and the Journalist* (Cambridge, MA 1971).

‘anomalie’ dat Duitsland een verslagen land was, dat ten onrechte niet bovenaan de internationale rangorde prijkte.¹⁹

Islamitische apocalyps

De ontstaansgeschiedenis van de islam is sterk verweven met apocalyptische verwachtingen. In de Koran zijn veel passages te vinden over de Dag des Oordeels. In de *hadith* (waarin het denken, doen en laten van de profeet Mohammed is vastgelegd) en in islamitische exegetische geschriften speelt de komst van de Mahdi (Messias) of, in de sjiiitische islam, de Verborgene Imam, aan het einde der tijden een belangrijke rol.

Sinds de Zesdaagse Oorlog van 1967 is het aantal populaire boeken over de apocalyps in de Arabische wereld sterk toegenomen. Naast islamitische aspecten spelen daarin ook elementen als ufo's, de Bermudadriehoek, vrijmetselarij en uitspraken van Amerikaanse presidenten en televisiedominees een rol. Zij zijn daarmee het spiegelbeeld van Amerikaanse apocalyptische romans en eindigen net als deze vaak met een nucleaire apocalyps, waaruit op wonderbaarlijke wijze het heilsrijk oprijst.

In het sjiiitische Iran was het apocalyptisch gedachtegoed sterk aanwezig onder president Ahmadinedjad (2005-2013), die zelfs concrete voorbereidingen trof voor de komst van de Verborgene Imam. Terwijl Al-Qaida-leider Osama bin Laden speculatie over een eindtijd liever uit de weg ging, omhelsde de Islamitische Staat de apocalyptiek. De titels van haar tijdschriften *Dabiq* en *Rumyah* verwezen naar geografische locaties die een belangrijke rol spelen in de islamitische apocalyptiek. Jongeren uit het Westen werden verleid om zich bij de Islamitische Staat te voegen, met de lokroep dat zij de kans om de eindstrijd en eindtijd mee te maken niet voorbij moesten laten gaan.²⁰ Na de nederlagen van IS benadrukte de beweging de apocalyptiek minder, maar het gedachtegoed is in de islamitische wereld nog

¹⁹ Fr. Heer, *Der Glaube des Adolf Hitler. Anatomie einer politischen Religiosität* (München 1988); D. Redles, *Hitler's Millennial Reich. Apocalyptic Belief and the Search for Salvation* (New York, NY/Londen 2008); J.M. Rhodes, *The Hitler Movement. A Modern Millenarian Revolution* (Stanford, CA 1980); M. Scheler, *Philosophische Weltanschauung* (Bonn 1929); Th. Schirmacher, *Hitlers Kriegsreligion. Die Verankerung der Weltanschauung Hitlers in seiner religiösen Begrifflichkeit und seinem Gottesbild* (2 delen) (Bonn 2007); K. Vondung, *Die Apokalypse in Deutschland* (München 1988)

²⁰ B. de Graaff, 'De Grote Slachting. Derde Wereldoorlog of Apocalyps in Syrië', *De Groene Amsterdammer* (5 december 2013) 18-21.

steeds aanwezig en zou onder invloed van actuele ontwikkelingen gemakkelijk weer actief kunnen worden.

Slot

De apocalyps maakte in de geschiedenis haar beloften steeds opnieuw niet waar. Apocalyptische bewegingen moesten wijken voor nieuwe tijden, die zij soms zelf onbedoeld voortbrachten. Denk aan Robespierre of aan Hitler: Hoe sterk verschilde het historisch landschap dat zij achterlieten niet van wat zij voor ogen hadden gehad? Elke apocalyptische beweging maakte niet plaats voor een eindtijd, maar voor een nieuwe episode in een vooralsnog continu geschiedverloop. Wat niet verdween was de apocalyps als fenomeen. Telkens opnieuw stak zij de kop op. Zij overleefde de dood van God en de religie in Europa en gedijde ook in het tijdperk van de ideologieën. Zelfs in het postideologische tijdvak blijft het mogelijk om het idee van een crisis uit te vergroten tot apocalyptische proporties.²¹ Apocalyptisch denken en handelen is dus van alle tijden: verleden, heden en toekomst.

²¹ B. de Graaff, 'Hoedt u voor de apocalypicus Wilders', *De Groene Amsterdammer* (23 september 2024).